

How Forsat al-Dawlah Shirazi faced constitutionalism

Masoumeh Moradi*

Mohammad Ali Ranjbar**

Abstract

In this essay, "constitutionalism" is considered as a concept that both refers to the new intellectual system that emerged from the Iranian constitutionalism movement and also refers to the structural consequences of the post-constitutional revolution. They held modernism and traditionalism in their opinion and practice. Therefore, the reaction of the intellectuals of the Qajar era to the changes in Iranian society is a category that should be taken into consideration. Forsat al-Dawlah Shirazi (1339-1271) is a familiar figure among the elites of Fars during the constitutional period. His association or non-association with the constitutionalism movement and post-constitutional developments in Iran is the main focus of understanding his intellectual system. For this purpose, this importance is followed in the thought and action of the Forsat al-Dawlah Shirazi. The findings indicate a balanced way of approaching this problem; He considers accompanying the constitution as a historical necessity, but this approach does not open the way to any conflict with the ruling system. The society also accepts this role.

Keywords: Forsat al Dawleh Shirazi, system of thought, modernism, Tyranny, constitutionalism.

Introduction

Constitutionalism was the process of the modernism movement that started in the middle of the 19th century among Iranian elites and came to the fore with the Constitutional Revolution (1286 AH, 1324 AH, 1906 AD).

* Ph.D. student in history, Shiraz university, moradi.masomeh@gmail.com

** Associate Professor of history, Shiraz University (Corresponding Author), ranjbar@shirazu.ac.ir

Date received: 24/12/2023, Date of acceptance: 17/04/2024

This process, which was rooted in western modernism in terms of its ideological lineage, promised a transformation in the structures of the traditional Iranian society of the Qajar period, and hence the wide-ranging challenge of tradition and modernity resulted, which continued in the years to come.

Neither the traditional Iranian society showed a uniform approach against constitutionalism, nor did the modernist elites understand constitutionalism with the same reading. They adopted different positions depending on their interpretation of constitutionalism and according to their position in the political and social structure. Forsat al-Dawlah Shirazi (1339-1271 AH) was one of the elites who, in his own way, shaped the way of confronting constitutionalism.

The purpose of this article is to reveal the nature of this encounter. In this analysis, Forsat al-Dawlah is worthy of attention from two perspectives: firstly, he is an intellectual who works in journalism (Fars Newspaper), history writing (Ajam's Works), poetry (Divan), linguistics (syntax and cuneiform) and logic (the form of scale) and music (Bahur al-Alhan). Second, as an agent of the government and a position holder, he is placed at the head of two nascent constitutional institutions - Fars' judiciary and education. In this way, in order to understand how he faced constitutionalism both theoretically, it is possible to search in his writings and also to reflect on his way of acting as a government agent.

Materials & method

In this article, the historical research method was utilized. Necessary information will be collected from the books and Fars newspaper that was published by Forsat al-Dawlah and then will be described, analyzed and evaluated. The method of analysis in the current research is inductive and the attempt will be to explain his views, thought system and his approach to constitutionalism from among the works of Forsat al-Dawlah Shirazi.

Discussion & Result

Freedom means "respecting the rights and fulfilling the obligations of humanity without temporary restrictions" and thus, in both the fundamental concepts of the constitutional era, without detailed genealogy, it tries to remind the need to recognize them. Being in the middle of the Qajar government and the constitutionalist elites, the position of Forsat al-Dawlah Shirazi creates a position for him similar to the interpretations that are presented about the constitutional concepts.

123 Abstract

In a way, on the one hand, he is a friend of Mirza Jahangir Khan, and at the same time, he praises Muzaffaruddin Shah and Muhammad Ali Shah for their support of the constitution, but with the beginning of Saghir's tyranny, although he does not appear in the middle of the conflict, but he shows sympathy with the imprisoned constitutionalists.

A reflection on the writings of Forsat al-Dawlah also places him in the purgatory of new and old, or in other words, the duality of tradition and modernism. In *Asar Al Ajam*, streaks of modernist historiography based on national concepts can be seen, although in cuneiform usage and syntax, he clearly shows his attachment to the ancient heritage of Iran, but where he talks about logic in the framework of a repetitive discussion and in the form of formal logic(Aristotle) presents the material and does not show that he is aware of new topics in this matter.

Perhaps, his greatest innovative thinking and writing innovation can be seen in the collection of scientific and political articles, where his clearest positions on the subject of constitutionalism are presented, but like the majority of the elites of the constitutional period, his knowledge is not rooted in the classic and fundamental texts of constitutionalism and modernism.

In this way, it is not possible to find a precise and appropriate system as the original constitution from him. This inaccuracy and proportionality is rooted in his position as the teacher of the Qajar prince Shua'a al-Saltaneh. As he is silent when it comes to government officials, he avoids any kind of criticism towards them and tries to make changes with the help of these court and government officials and he is not the least interested in confronting the government.

Conclusion

Whenever he puts forward a reform idea or talks about the law, he emphasizes that this idea should be implemented with the help of the ruling apparatus, and he even calls himself "a friend of the nation and a friend of the king" and emphasizes that his policy is apart from those who are republican and introduces himself as a royalist and his goal of expressing a new idea and against tyranny is that this same Qajar government will progress little by little under the shadow of the mercy of King Muzaffar al-Din Shah.

Bibliography

Adamiyat, Fereydon(1340). *The idea of freedom and the introduction of the constitutional movement*.
Tehran: sokhan

- Raeen,Esmail(1355). Secret societies in the constitutional revolution. Tehtan: Javidan.
- Raeen,Esmail(1357). Oblivion and Freemasonry in Iran. Tehran: Amirkabir
- Soleymani,Ghahraman(Esfand 92). “Renovated version of the scientific and political articles of Fasal al-Doulah Shirazi”. *Moon Book of history and geography*. Tehran: Khaney ketab.
- Forsat al-Dawlah Shirazi.(No date).*Divan*. by effort:Ali Zarin Ghalam. Tehran: SirosForsat al-Dawlah Shirazi.(1316)*Political and science articles*. *Mumbai*: No publications.
- Forsat al-Dawlah Shirazi.(1322). Ashkal Alam. Mumbai: Sepehr Naseri
- Forsat al-Dawlah Shirazi(1322 AD). Brief geography of India. . Mumbai: Sepehr Naseri
- Forsat al-Dawlah Shirazi.(1353 AD). Asaar Al Ajam. Mumbai: Naderi.
- Forsat al-Dawlah Shirazi(1345.AD).Bohor Al Alhan. by effort:Ali Zarin Ghalam. No place of publication:Arzhang.
- Forsat al-Dawlah Shirazi.(1377). Asaar Al Ajam. by effort : Mansour Rastegar Fasaii.Vol : 1, 2.Tehran: Amir kabir.
- Fars, No. 11, Thursday,5 Shaban1331,P. 1; No. 12, Thursday,12 Shaban1331, P.1; No. 16, Thursday,11 Ramadan1331,P. 4 No. 18, Thursday,25 Ramadan 1331,P. 2 ;No. 18, Thursday,25 Ramadan1331,P. 2; No. 20, Thursday,9 Shavval 1331, P.1 ;No. ۲۳, Thursday, Dhu'l-qa'dah 1331, P.1-2;No. ۲4, Thursday, 8 Dhu'l-qa'dah 1331, P.1;No. ۲5, Thursday, 15 Dhu'l-qa'dah 1331, P.1;No. 30, Thursday,20 Dhu'l-qa'dah 1331, P.1-2
- Ghadimi Gheydari,Abbas(1390).Seyed Jamaluddin Asadabadi and newer approaches to history and history writing. Islamic history research . Tehran: Iranian Society of Islamic History.
- Keshavarz Beyzaai, Moieni,R(1399) Insights and methods in the historiography of Forsat al- Dawlah Shirazi.Tehran: Tehran university.
- Varahram,Gholamreza.(1385). Iran's political system and social organizations in the Qajar period.Tehran: Moien.

نحوه مواجهه فرصت الدوله شیرازی با مشروطیت

معصومه مرادی*

محمد علی رنجبر**

چکیده

در این جستار "مشروطیت" مفهومی تلقی شده است که هم دلالت بر منظومه فکری نوین بر آمده از جنبش مشروطه خواهی ایرانیان دارد و هم ناظر به پیامدهای ساختاری پسا انقلاب مشروطه است. "مواجهه" حکایت از نحوه تعامل یا تقابلی است که نخبگان در حوزه نظر و در عرصه عمل نوگرایی و سنت گرایی داشتند. از اینرو واکنش روشنفکران عصر قاجار به چگونگی تغییرات جامعه ایران، مقوله ایست که باید بدان توجه نمود. فرصت الدوله شیرازی (۱۲۷۱-۱۳۳۹ق.) چهره‌ای آشنا در میان نخبگان فارس در دوره مشروطیت است، او از جمله روزنامه‌نگارانی است که در عرصه مدیریت نهادهای چون معارف و عدلیه فارس حضور دارد. همراهی و یا ناهمراهی او با جنبش مشروطه‌خواهی و تحولات پسامشروطیت ایران کانون اصلی فهم منظومه فکری اوست. بدین منظور این مهم در اندیشه و عمل فرصت در خلال نوشتار پیگیری می‌شود. یافته‌ها حکایت از شیوه‌ای متعادل در رویکرد فرصت به این مسئله دارد؛ او همراهی با مشروطه را ضرورت تاریخی می‌داند، اما این رویکرد راه به ستیز با سیستم حاکم نمی‌گشاید، او نقش دین را بعنوان یکی از مهمترین عنصر دوره سنت در حیات شخصی خود حفظ می‌کند و تا آنجا که در چارچوب قانون اساسی مشروطیت قرار می‌گیرد در حیات اجتماعی نیز این نقش را پذیرا است.

کلیدواژه‌ها: فرصت الدوله شیرازی، نظام اندیشه‌ای، نوگرایی، استبداد، مشروطه

* دانشجوی دکتری تاریخ، دانشگاه شیراز، moradi.masomeh@gmail.com

** دانشیار تاریخ، دانشگاه شیراز (نویسنده مسئول)، ranjbar@shirazu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۶/۰۲، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۱/۲۹

۱. مقدمه

رویکرد متفکران عصر قاجار به تحولات دوره مشروطه و نظام اندیشه ای آنان در این راستا، از موضوعاتیست که در دو سده اخیر به آن توجه زیادی شده است. این جستار بر آن است تا دیدگاه یکی از متفکران عصر قاجار را در این موضوع بررسی نماید. فرصت الدوله شیرازی (۱۲۷۱-۱۳۳۹ق.) یکی از نوادر و دانشمندان جامع‌العلوم عصر قاجار و از افراد موثر دوران مشروطه به شمار می‌رفت. بر عهده گرفتن مناصبی مانند ریاست معارف و عدلیه فارس و هم‌چنین مدیریت روزنامه فارس نشان دهنده رویکرد او به مشروطه می‌باشد. بستر و فضایی که نظام اندیشه‌ای و شیوه عمل فرصت شیرازی در آن شکل گرفت دوره ناصرالدین‌شاه (۱۲۶۴-۱۳۱۳ق.) تا پایان دوره احمدشاه قاجار (۱۳۲۷-۱۳۴۴ق.) را در بر می‌گیرد؛ دوره‌ای پر از تحول و گرایش به سوی نوگرایی و اندیشه‌هایی همچون مشروطه‌خواهی، لزوم قانون، رفع استبداد، دموکراسی، گرایش به علوم و فنون جدید.

از اساتید برجسته فرصت‌الدوله که بر شکل‌گیری پایه و اساس نظام اندیشه ای او مهم است سیدجمال اسدآبادی بود و فرصت برای نخستین بار در مجالست با او بود که با مشروطیت، لزوم وجود قانون، اهمیت علم‌آموزی، آزادی، مضرات استبداد، اهمیت تاسیس دارالشورا، لزوم بنای مدارس و... آشنا گردید و تقریرات سید جمال با عنوان تاریخ اجمالی ایران را به رشته تحریر در آورد. (قدیمی قیداری، ۱۳۹۰: ۱۳۸)

آن چه که در نظام اندیشه ای فرصت کاملاً بارز است این نکته است که او در صدد ایجاد تفاهم و صلح میان سنت‌گرایان و نوگرایان بود و هرچند که خود فردی دیندار بود و رویکردی همدلانه با سنت‌های گذشته داشت، اما همواره در تلاش بود تا مردم را با پیشرفت‌ها و اصول مدرنیته نیز آشنا کند. با این وجود، گاه بسیار محتاطانه اندیشه‌های نوگرایانه‌اش را بیان می‌کرد. زمانی عقایدش را از زبان شخص غایب بیان می‌کرد تا کسی را بدبین نسازد و گاهی تأکید می‌کرد که مثلاً در مشروطه‌خواهی که موضوع اصلی زمانه اوست، کوچکترین نقشی ندارد، همزمان با صراحت استبداد را نفی می‌کرد و گاهی خود را سلطنت‌طلب و پادشاه دوست می‌خواند و می‌خواست که دستگاه حاکمه در مسیر پیشرفت گام بردارد. بر تکنولوژی غربی و پیشرفت‌های اروپاییان تأکید داشت، اما آنها را برگرفته از آموزه‌های اسلام می‌خواند. هم‌با درباریان رفت و آمد داشت و هم با مشروطه‌خواهان بزرگ دوستی می‌کرد. (برای اطلاعات بیشتر ر.ک: دیوان و مقالات علمی و سیاسی فرصت شیرازی)

بدین ترتیب دائما ذهن دچار تناقض می شود که چرا فرصت به طور مستقیم عقاید تجدیدطلبانه اش را بیان نمی کرد و مدام سعی می کرد خود را دوستدار حکومت و علما نشان دهد و احتیاط لازم را به عمل می آورد؟ آیا می توان چنین نتیجه گرفت که فرصت برای حفظ آرامش خویش، اینگونه محتاطانه رفتار می کرد و خود را طرفدار حکومت می خواند تا بتواند اندیشه های نوگرایانه اش را به دور از هر آشوب و دغدغه ای گسترش دهد؟ آیا فرصت را می توان طرفدار واقعی مشروطه دانست در حالی که با درباریان رفت و آمد داشت و خود را سلطنت طلب می خواند و به مدح و ستایش آن ها می پرداخت؟ در این پژوهش به دنبال پاسخگویی به پرسشهای فوق هستیم.

با وجود تحقیقات نسبتا زیاد درباره فرصت الدوله شیرازی، تا به امروز هیچ گونه اثر مستقلی درباره اندیشه های سیاسی و اجتماعی وی و رویکرد او نسبت به مشروطه صورت نگرفته است. به طور کلی، تحقیقات انجام شده درباره فرصت الدوله به چند دسته مهم تقسیم می شود: دسته اول، تحقیقاتی هستند که با رویکرد خاص خود به بررسی زندگی نامه و آثار و نیز حیات سیاسی اجتماعی وی پرداخته اند و در لابه لای مطالب خود به برخی از تواناییها و ویژگی ها و حوادث مهم زندگی وی نیز اشاره دارند که از مهمترین آن ها می توان به - «نخستین نقاش باستانشناس» مقاله ای بی نام در ارتباط با زندگی نامه فرصت و آثار او اشاره کرد. همچنین کتاب زهرا ریاحی زمین با عنوان «فرصت الدوله» نیز اطلاعات مهمی درباره زندگی نامه و حیات وی دارد.

دسته دوم، تحقیقاتی هستند که به بررسی اندیشه و آثار ادبی و فعالیتهای روزنامه نگاری فرصت الدوله پرداخته اند که از مهمترین آنها می توان به پایان نامه احمد تنوری با عنوان «شیراز عصر مشروطه در روزنامه های آن شهر»، ضمن اشاره به روزنامه های فارس، اذعان می دارد که مدتی، مدیریت آن روزنامه بر عهده فرصت الدوله شیرازی بوده است. همچنین رستگار فسایی در «فرصت الدوله شیرازی و داستان نمادین هجرنامه» و مظاهری رودبالی در «نقد و تحلیل دیوان فرصت شیرازی» تحلیل نسبتا کاملی از اندیشه های ادبی فرصت الدوله شیرازی ارائه دادند. در کنار این، برخی از تحقیقات نیز هستند که به بررسی آثار مرتبط با شیوه تاریخ نگاری فرصت الدوله پرداخته اند که از مهمترین آنها می توان به مقاله «بینش و روش در تاریخ نگاری فرصت الدوله شیرازی» نوشته محمد کشاورز بیضایی اشاره کرد. بدین ترتیب میتوان گفت که در هیچ یک از تحقیقات انجام شده درباره فرصت الدوله شیرازی مواضع سیاسی وی

و نیز رویکرد او در مواجهه با دوران مشروطه مورد توجه جدی قرار نگرفته است و پژوهش حاضر تلاش کرده است تا به صورت مستقل به این موضوع بپردازد.

۲. نگرش و نقدی بر زمینه‌ها و موضوعات آثار فرصت الدوله

بررسی آثار و تالیفات فرصت شیرازی، امکان بازشناسی نظام اندیشه‌ای او را برای ما فراهم می‌کند. در این آثار هم می‌توان نکاتی که ذهن را به سمت تمایل به حفظ سیستم حاکم او سوق می‌دهد، مشاهده نمود و هم موارد بسیاری که نشان از نظام اندیشه‌ای تحول خواهانه اش دارند. این آثار عبارتند از: *آثار عجم؛ دیوان فرصت؛ دریای کبیر؛ اشکال المیزان؛ بحورالانحان؛ رساله شطرنجیه؛ مثنوی هجرنامه؛ مقالات علمی و سیاسی؛ رساله در علم هیئت جدید، صرف و نحو خط میخی و مختصر جغرافیای هندوستان و منشآت نشر.*

یکی از مهمترین تالیفات فرصت، *آثار عجم* می‌باشد. وی نگارش این کتاب را در سال ۱۳۱۱ق. آغاز نمود و برخی مطالب را نیز در سال ۱۳۱۳ و ۱۳۱۴ق. نوشت (فرصت شیرازی، ۱۳۷۷، ج ۱، ۱۰۰ مقدمه). این اثر که در زمان گسترش اندیشه تجدد در سالهای آغازین مشروطه، توسط فردی که از دانش و فرهنگ غرب آگاه بود، نوشته شده، مسلماً تحت تاثیر اندیشه‌های نوین قرار داشته است. تجزیه و تحلیل بسیاری از پدیده‌های اجتماعی تازه تاسیس که در نتیجه تماس با غرب بنا شده بودند مثل بانک شاهنشاهی، تلگرافخانه انگلیس و... استفاده از فهرست مطالب و مقدمه در ابتدای کتاب، تحقیق میدانی و سفر کردن به تمام نقاطی که در کتاب به آنها اشاره شده و بررسی موشکافانه آنها، استفاده از ابزارهای نوینی چون نقشه، نقاشی و تصاویر، توجه به باستان شناسی و مطالعه آثار و ابنیه‌های تاریخی به جامانده از گذشته در کتاب برخاسته از نظام اندیشه‌ای تحول خواهانه فرصت است. (برای اطلاعات بیشتر ر.ک: کشاورز بیضایی، ۱۳۹۹: ۱۹۰-۲۰۹)

یکی دیگر از آثار مهم فرصت، *مقالات علمی و سیاسی* است. این کتاب در دو جلد، جلد اول در سال ۱۳۱۶ق. و جلد دوم در سال ۱۳۲۳ق. نوشته شده است (فرصت شیرازی، بی‌تا: ۱۰۰ و ۸۳). ساده‌نویسی و دوری از تلکف رایج زمانه، استفاده از داستان، شعر، نقاشی و... برای القای مفاهیم، نشان از نظام اندیشه‌ای تحول خواهانه او دارند؛ مطالب کتاب بیشتر در مورد سیاست، قانون، عدالت، تعلیم و تربیت و شیوه‌های آموزش، جغرافیا، بهداشت و... می‌باشد و عالمی که تمام این علوم را می‌داند، شیخی است جهان‌دیده که ویژگی‌های سید جمال اسدآبادی را تداعی می‌کند. اما به دلیل مشکلات آن روز دربار قاجار با سیدجمال، فرصت به طور آشکار

نحوه مواجهه فرصت الدوله شیرازی ... (معصومه مرادی و محمد علی رنجبر) ۱۲۹

شیخ را معرفی نمی‌نماید تا فاصله‌ای بین او (فرصت) و دربار صورت نگیرد. (سلیمانی، ۱۳۹۲: ۷۷-۷۸)

فرصت در این کتاب، تمام افکار و اندیشه‌های نوگرایانه خود را از زبان شیخ بیان می‌کند و تقریباً در هیچ‌جا به‌طور مستقیم خود به تجزیه و تحلیل مسائل و ابراز عقاید روشنگرانه نمی‌پردازد و طوری وانمود می‌کند که شاگردی است که در محضر شیخ کسب علم و دانش می‌نماید. در واقع فرصت خودش را راوی قرار داده و اول شخص کتاب را فرد دیگری کرده است. با دیدن عنوان «علمی و سیاسی» کتاب از همان ابتدا، خواننده متوجه می‌شود که مطالب آن بر مبنای موضوعات علمی و سیاسی نوشته شده است.

با وجودی که کتاب بر اساس اندیشه‌های نوگرایانه فرصت نوشته شده، اما گاهی با مطالبی بر می‌خوریم که نشان از تفکر سنتی او و یا به عبارت بهتر میانه‌روی وی دارد. برای مثال، او در برخی جاهای کتاب، پس از اینکه در مورد موضوعاتی چون تکنولوژی غربی و علوم جدید صحبت کرده و خواهان پیشرفت جامعه از چارچوب سنتی به مدرنیته است، اما خود را نیز ملت دوست و پادشاه پرست می‌خواند و تاکید می‌کند که خط مشی‌اش از کسانی که طالب آزادی و جمهوری هستند جداست و سلطنت طلب است و هدفش از بیان اندیشه‌های جدید، این است که همین دولت قاجار در سایه رحمت پادشاه (مظفرالدین شاه) کم‌کم ترقی کند. (سلیمانی، ۱۳۹۲: ۸۰) نکته دیگری که رویکرد سنت‌گرایانه فرصت را در نوشتن کتاب آشکار می‌سازد، این است که او این کتاب را به شعاع السلطنه شاهزاده ضد مشروطه و مستبد قاجار تقدیم کرده و شاید به همین دلیل بوده که مطالب را از زبان خودش نوشته و خود را تنها راوی قرار داده تا مبادا شاهزاده فکر کند که این اندیشه‌های مدرن و ضد استبدادی، تفکرات خود اوست.

یکی دیگر از آثار مهم فرصت دیوان می‌باشد. این کتاب یکبار در سال ۱۳۳۳ق. نوشته شده و در بمبئی به چاپ رسیده و چاپ آن تا سال ۱۳۳۴ق. طول کشیده است. (فرصت شیرازی، بی‌تا: دیباچه) دیوان دارای شرح حال فرصت در ابتدای کتاب و شش هزار بیت است. هرچند که وی تحول و شیوه نوین و خاصی در نگارش زندگی‌نامه خویش بکار نگرفته و تنها نکته‌ای که می‌تواند نشان دهنده نوگرایی او باشد، استفاده از ساده‌نویسی و همین‌طور صنعت جدید چاپ است؛ اما در خلال مطالب و ماجراهایی که بیان می‌کند تا حدودی اندیشه‌های خود را نیز آشکار می‌سازد. او به دلیل اهمیتی که برای سیدجمال اسدآبادی قائل است، صفحات بسیاری از مقدمه دیوان را به او اختصاص داده و همچنین از وقایع مشروطیت، تاسیس معارف و عدلیه در

فارس نیز که از پیامدهای مدرنیته بوده‌اند، سخن می‌گویند. از نظر ظاهری و قالب شعری، دیوان با رویکردی سنتی نگاشته شده؛ یعنی در تنظیم اشعار، از وزن‌ها و قالب‌های شعری که قدما استفاده می‌کردند، استفاده شده و حتی فرصت در سرودن اشعار، از شاعرانی چون حافظ، سعدی، فرخی، خاقانی، رودکی، عنصری، هاتف اصفهانی و... الهام گرفته است. (همان) بنابراین در اشعارش زیاد نمی‌توان با افکار و نظام اندیشه‌ای مدرنیته و روشنگرانه مرسوم در اشعار عصر مشروطه آشنا شد.

۳. طرح مسئله

همانند بسیاری از روشنفکران دوره قاجار، فرصت شیرازی نیز از مهمترین روشنفکران دوره مشروطه بود که نتوانست نسبت به تغییر و تحولات سریع جهان و ایران بی‌تفاوت بماند. وی از همان ابتدای شکل‌گیری گفتمان مدرنیته و تقابل آن با سنت و شریعت در بحبوحه تحولات دوره مشروطیت دست به قلم شد و از هر فرصتی و تریبونی برای بیان عقاید خود استفاده نمود. فرصت بر واقع‌گرایی تأکید داشت و در تلاش برای برانداختن خرافات در جامعه بود. وی بر علم‌آموزی اصرار داشت و معتقد بود که در جامعه‌ای که در آن خرافات جولان می‌دهد مستبدین به راحتی حکومت می‌کنند (فرصت بی تا: ۲۱). به همین خاطر از یک طرف معتقد به کسب دستاوردهای غربی در علوم و فنون جدید بود و استفاده از علوم و دستاوردهای غربی نه تنها هیچ منافاتی با آموزه‌های اسلام و سنت ندارد؛ و از طرف دیگر با یادآوری قدرت علوم و فنون اسلامی در اوایل اسلام، نگاه تحقیرآمیز به این مسئله در بین مسلمانان را نفی می‌کرد؛ زیرا معتقد بود که زیربنای علم و دستاوردهای غربی نیز برگرفته از آموزه‌های اسلام است.

او در کتاب مقالات علمی سیاسی که در دو جلد نگارش شده و از زبانی شیخی مجهول الهویه عقاید و نظرات خود را بیان می‌دارد در مورد سیاست، قانون، عدالت، تعلیم و تربیت و شیوه‌های آموزش، جغرافیا، بهداشت نظرات نوگرایانه خود را بیان می‌دارد و لزوم یادگیری علوم جدید غرب را خاطر نشان می‌کند. در روزنامه فارس نیز که به مدت دو سال به سردبیری فرصت الدوله در شیراز چاپ و منتشر شده می‌توان دید که او همواره حامی درباریان است و برخلاف برخی روشنفکران که سلطنت را به عنوان رکن مهم استبداد می‌دانستند او چنین اندیشه‌ای ندارد و با وجودی که به قانون اعتقاد دارد و حتی مردمی که خواهان قانون هستند را

نحوه مواجهه فرصت الدوله شیرازی ... (معصومه مرادی و محمد علی رنجبر) ۱۳۱

«ملت پرستان باغیرت» می خوانند (فرصت الدوله شیرازی، بی تا: ۸۶)، اما می خواهد که قانون توسط حکومتگران در جامعه اجرا شود.

در واقع میتوان گفت که فرصت با توجه همزمان به سلطنت و شریعت از یک سو و تجدد و نوگرایی از سوی دیگر نظام اندیشه خاص خود را با تلفیقی از این دو شکل می دهد و رویکرد محتاطانه از نوگرایی را برای جامعه ایران دوره مشروطه توصیه می کند.

۴. فرصت الدوله و حکومت قاجار

مطابق با اسناد موجود، به نظر می رسد که نظام اندیشه ای فرصت در مورد سلطنت و حکومت قاجار در چرخه محافظه کاری یک کارگزار حکومتی و جسارت یک روشنفکر نوگرا گرفتار است. او تقریباً در هیچ یک از آثار خود، با دربار و بزرگان و پادشاهان قاجار به ضدیت و دشمنی نپرداخته و همیشه ارتباط دوستانه و خوبی با آنها برقرار کرده است. البته گاهی نیز عنان اختیار از کف داده و زبان به شکایت از برخی حکام و قوانین حکومتی می نماید. اما در کل آنچه که به ظاهر آشکار است، تعلق خاطر است که او نسبت به حکومت و سلطنت دارد.

فرصت متعلق به نسلی از ادبا و فرهیختگان ایرانی است که از درون دربار ظهور کردند. او از زمانی که به تهران رفت و به عنوان معلم شعاع السلطنه به فعالیت مشغول شد، آوازه ای در میان قاجارها پیدا نمود. در حقیقت خوش نامی و پاک دستی، میانه روی و کاردانی اش باعث شد که همیشه دولتمردان و پادشاهان قاجار به چشم احترام به او نگاه کنند. (سلیمانی، ۱۳۹۲، ۷۷/ فرصت شیرازی، بی تا، ۱۰۰)

فرصت ظاهراً فردی سلطنت طلب و پادشاه دوست بود و این موضوع را در آثار خود با صراحت بیان می کرد. وی ضمن تاکید بر لزوم قدردانی از پادشاه، معتقد بود که چون و چرا کردن در کار وی، مثل چون و چرا کردن در کار خداست. پس مقام شاه را تا اندازه مقام خدا بالا می برد و بدین ترتیب تمایلش به سلطنت را آشکار می سازد. (فرصت، ۱۳۱۶ق، ج: ۱، ۴۱/ فرصت الدوله شیرازی، ۱۳۳۱ق: ۴) این موضوع کاملاً برخلاف اندیشه های مشروطه خواهانه است.

تعریف و تمجیدی که او در مقدمه آثار عجم، از ناصرالدین شاه قاجار و در جای دیگر، از اقدامات ناصرالدین شاه و مظفرالدین شاه مبنی بر بخشیدن مالیات خبازی و قصابی در دارالخلافه تهران و سپس کل ایران که برای رعایت حال آحاد ملت صورت گرفته بود، ارائه می دهد و

همچنین اذعان به عدل گستری مظفرالدین شاه، نشان‌دهنده حمایت کامل او از حکومت قاجار است. (فرصت شیرازی، ۱۳۵۳ق، مقدمه/ فرصت شیرازی، ۱۳۷۷، ج ۲: ۹۸۱ و ۱۶۹) او در روزنامه فارس بر لزوم همکاری مردم با پادشاه و حاکم تاکید کرده و معتقد است که مردم باید برای اصلاح هر امری به پادشاه کمک کنند. (فرصت الدوله شیرازی، ۱۳۳۱ق: ۱) مدح و ثنا و ستایش افراد به ویژه علما، بزرگان، پادشاهان و شاهزادگان رویکردی است که در دیوان بسیاری از شاعران قبل و بعد از فرصت مشاهده می‌شود. فرصت نیز از این جریان دور نمانده و در دیوان سروده های بسیاری در مدح بزرگان، حکام فارس، پادشاهان قاجار و ... دارد. برای مثال در مدح ناصرالدین شاه می‌گوید:

فخرم این بس که کنم مدح خدیوی که سپهر هر زمانی کند از مدحت او تحسینم
ناصرالدین‌شاه غازی ملک دریا دل که ثنایش شده از روز ازل تلقینم

(فرصت شیرازی بی تا: ۲۰۲)

ظاهراً یکی از اصلی‌ترین انگیزه‌های فرصت در سرودن اشعار مدحی و ستایش بزرگان، کسب صله و پاداش از طرف پادشاهان قاجار بوده و نیز اینکه شاعر با این اشعار توانسته در بار قاجار قرب و منزلتی بیاید و همچنین به منظور امرار معاش و رونق شعر و مقام ادبی خود، سعی کرده هر چه بهتر و بیشتر اشعار مدحی در مورد آنها بسراید تا پادشاهان قاجار به او توجه کنند و مقام شاعری او مجهول و ناشناخته نباشد. به عنوان مثال، او گاهی ضمن مدح از پادشاه می‌خواهد که قدرش را در میان دیگر ستایشگران درک کند و صله‌ای به او بدهد و در قصیده ای که در مدح مظفرالدین‌شاه سروده، از اینکه افراد پست و فرومایه به مال و مکنت رسیده‌اند ولی او از نعمت پادشاه محروم است، لب به شکایت گشوده و از شاه می‌خواهد که قدرش را بداند و وی را از پاداش محروم ننماید (بی تا، ۲۹۶).

نکته‌ای که در اینجا باید به آن توجه داشت این است که، با وجودی که اشعار بسیاری در مدح و ثنای بزرگان قاجار در دیوان فرصت وجود دارد و همچنین خود را سلطنت طلب و طرفدار دستگاه حکومت نشان می‌دهد، اما گاهی با اندیشه‌ها و سخنانی از او روبرو می‌شویم که متفاوت است. او با وجودی که پادشاهان قاجار را در اشعارش مدح می‌گوید اما از عملکرد آنان نیز انتقاد می‌کند و از لحن کلام انتقادآمیزش می‌توان به عقاید مشروطه خواهانه اش پی برد: برای مثال مظفرالدین‌شاه از دید فرصت، پادشاهی "مبذور و مسرف و متلف" بود و تنها کار مفیدی که در طول سلطنتش کرد، امضای مشروطه بود. (همان، ۷۱ و ۱۰۷) این در حالی است که

نحوه مواجهه فرصت الدوله شیرازی ... (معصومه مرادی و محمد علی رنجبر) ۱۳۳

او در جای دیگر همین پادشاه را عدل‌گستر و ملت دوست و وطنخواه خوانده و او را ستایش کرده است. (فرصت الدوله شیرازی، ۱۳۳۱ق: ۲)

مخالفت او با برخی از قوانین موجود در دستگاه حکومتی، نمونه‌ای از اندیشه‌های نوگرایانه وی می‌باشد که نشان می‌دهد، نظام اندیشه‌ایش در مورد حکومت و سلطنت، گاهی رویکردی انتقادآمیز دارد. او در مواردی خواهان رهایی از سنت‌های دست‌وپاگیر و قدیمی در دستگاه حاکمه است. برای مثال با قوانینی که در زمینه تشریفات و رسیدن به حضور پادشاهان و حاکمان وضع شده بود مثل درآوردن کفش از پا و... مخالفت کرده و این آیین و رسوم را "عملی وحشیانه و دور از انسانیت و ادب و نشانه عقب ماندگی" می‌دانست. وی حتی گاهی زبان به شکوه از ظلم برخی حکام قاجار که در زمینه شرفیابی بسیار سختگیر بوده‌اند گشوده و آنان را سفاک و خونریز می‌خواند. (فرصت شیرازی، بی تا: ۹۸) به عقیده فرصت حاکمی شایسته است که زبان به هرزه‌لایی نگشاید و هرزه‌دار نباشد و صاحب‌عقل و سلیم‌النفس و عالم و دانا باشد. (همان، ۱۲۲ و ۱۲۳)

در واقع، فرصت‌الدوله از جمله اندیشمندانی است که تضاد جدی با دربار قاجار نداشت و در حالی که مدتی با دربار رفت و آمد داشت، اندیشه‌های مدرن‌پسند و روشنگرانه خود را نیز مطرح می‌کرد و در این میان جانب احتیاط رعایت می‌کرد تا دربار قاجار را بدبین و دشمن خویش نسازد. برخلاف خیلی از روشنفکرانی که کاملاً و آشکارا با دربار قاجار به مبارزه پرداختند و جان خود را نیز در این راه از دست دادند، می‌توان فرصت را یک اندیشمند محافظه کار و محتاط نامید که هم از قاجاریان تمجید می‌کرد و هم دردهای جامعه را به رخ می‌کشید و تلاش می‌کرد تا روشنگری کند.

۵. چاره‌اندیشی در مسئله استبداد

موضوع استبداد و بحث از مضرات آن موضوعی است که نظام اندیشه‌ای بسیاری از روشنفکران عصر قاجار از جمله فرصت‌الدوله را تشکیل داده و تقریباً تمامی آنان این امر را یکی از مهمترین عوامل عقب‌ماندگی جامعه می‌دانستند؛ اما شدت مخالفتشان با استبداد متفاوت بود. برخی بسیار در این زمینه تندرو بودند و برخی ملایم‌تر اندیشه خود را بیان می‌کردند و در واقع روشنفکرانی واقع‌گرا، مصلحت‌جو و میانه‌رو بودند.

به نظر می‌رسد که فرصت جزء دسته دوم قرار داشت و این به روحیه محتاط و میانه‌روی او باز می‌گردد؛ زیرا باور داشت که در هر کاری باید میانه‌رو بود و افراط و تفریط در امور

نتیجه‌ای نخواهد داشت. (فرصت الدوله شیرازی، ۱۳۳۱ق: ۱) به همین جهت است که معمولاً به طور مستقیم به بیان اندیشه‌های نوگرایانه در مورد استبداد نمی‌پرداخت؛ ولی گاهی نیز با صراحت مخالفت خود را در برخی جاها با این موضوع نشان می‌داد.

فرصت برای اولین بار با واژه استبداد در دوران نوجوانی آشنا شد و در جوانی، زمانی که با سیدجمال اسدآبادی آشنا گردید،^۱ به خوبی مفهوم استبداد و مضرات آن را درک نمود و به روشنفکری متدین تبدیل شد که با فکر و عمل خود تلاش می‌کرد تا دشواری‌ها را از پیش روی ملت بردارد و در اجرای این برنامه از همه توان خود بهره گرفت. (فرصت شیرازی: بی‌تا: ۹۰۸/۹ سلیمانی، ۱۳۹۲: ۷۷ و ۷۹). پس نظام اندیشه‌ای فرصت در مورد استبداد کاملاً متأثر از سیدجمال بود. البته او در آثارش، معمولاً به طور مستقیم به بررسی استبداد و پیامدهای آن نپرداخته، اما هنگامی که در شرح حال خود در *دیوان*، سخنان سید را در این زمینه بیان می‌کند و در کتاب *مقالات علمی و سیاسی* نیز مضرات آن را از زبان شیخ مجعول که باز هم تداعی کننده همان سید جمال است، بیان می‌نماید را می‌توان نشان‌دهنده نظام اندیشه‌ای او در این زمینه دانست. به عقیده او، استبداد عبارت از غالب شدن سلطنت بر شریعت است و سلطنتی که از شرع متابعت ننماید و مستبدانه حرکت کند، مانند دردیست که بر مملکت عارض می‌شود. (فرصت الدوله شیرازی، ۱۳۳۱ق: ۱)

عنوان دیگری که فرصت‌الدوله برای استبداد بکار برده و واژه آشنایی برای بسیاری از روشنفکران دوره قاجار بود، دیکتاتوری است. او حکومت مطلق‌العنان میرزا علی‌اصغرخان امین‌السلطان را دیکتاتوری و خود وی را فردی دیکتاتور و مستبد می‌دانست. به عقیده فرصت، دولت دیکتاتوری، دولتی بود که تلاش می‌کرد تا ملتی که شاه را از کار خلع کرده‌اند، برکنار کرده و زمام اختیار را به دست وزیر بدهد. (بی‌تا، ۱۰۸) او با چنین حکومتی کاملاً مخالف بود و وجود آن را مانع پیشرفت و ترقی جامعه می‌دانست. در این مفهوم، دیکتاتور نه در معنای مصطلح آن، که بسته به میل و برداشت فرصت و در بجهت اختلافت داخلی کارگزاران حکومتی طرح می‌شود.

فرصت بر این باور بود در دولتی که مستبد باشد، فقط عده کمی لایق لقب و پاداش هستند و بسیاری دیگر، افرادی هستند که در حالی که هیچ زحمتی نکشیده و خدمتی نکرده‌اند، القاب متعدد گرفته‌اند. او این مسئله را نکوهش می‌کرد و خواهان برکناری کارگزاران مستبد و فاسد بود. (فرصت شیرازی، ۱۳۱۶ق، ج ۱: ۴۱ و ۴۲)

نحوه مواجهه فرصت الدوله شیرازی ... (معصومه مرادی و محمد علی رنجبر) ۱۳۵

با وجودی که نظام اندیشه‌ای فرصت‌الدوله در زمینه استبداد، رویکردی نوگرایانه و مشروطه خواهانه داشت و او استبداد را یکی از عوامل مهم عقب‌ماندگی جامعه ایران می‌دانست و با عملکرد برخی دولتمردان مخالف بود، اما گاهی با سخنانی که مطرح می‌کند، تمایل به عدم تغییر وضع موجود را نیز می‌توان در اندیشه‌هایش مشاهده کرد.

با چنین هدفی، او گاهی اوقات، زمانی که به دولتمردان می‌رسید، سکوت می‌کرد و می‌کوشید تا تغییرات را با کمک همین رجال درباری و دولتی انجام دهد و کمترین علاقه‌ای به رویارویی با حکومت نداشت و هر جا ایده اصلاحی مطرح می‌کرد و یا صحبتی از قانون می‌کرد، تاکید می‌نمود که این فکر باید به کمک همین دستگاه حاکمه اجرا شود. وی حتی خود را ملت دوست و پادشاه پرست می‌خواند و تاکید می‌کرد که خط مشی‌اش با کسانی که جمهوری طلب و آزادیخواه بودند کاملاً جداست و سلطنت طلب است و هدفش از بیان اندیشه‌های جدید و روشنگری و مخالفت با استبداد، این است که همین دولت قاجار در "سایه رحمت پادشاه {مظفرالدین‌شاه} کم‌کم ترقی کند". (سلیمانی، ۱۳۹۲: ۸۰ / فرصت الدوله شیرازی، ۱۳۳۱ق: ۱)

فرصت برای زدودن استبداد از جامعه، راه‌حل‌های متعددی ارائه می‌دهد؛ اما این راه‌حل‌ها تفاوت چندانی با راه‌حل‌های سایر روشنفکران عصر قاجار در زمینه از بین بردن استبداد ندارد و شاید بتوان گفت که در تجزیه و تحلیل دیدگاه‌ها ممکن است با یکدیگر تفاوت داشته باشند. این راه‌حل‌ها عبارت بودند از: علم‌آموزی؛ رهایی از جهل و نادانی؛ ضرورت وجود قانون؛ تاسیس مجلس شورا؛ آزادی و تاسیس مدارس.

نخستین راه‌حلی که فرصت برای رهایی از استبداد بیان می‌کند، علم‌آموزی است. او خود فردی علمی بود و در هر زمینه‌ای که وارد می‌شد تلاش می‌کرد که به طور کاملاً علمی و منطقی موضوعی را بیان نماید و از وارد شدن در حیطه خرافات و عقاید عامیانه پرهیز می‌کرد. از این رو بر اهمیت علم‌آموزی و سوادآموزی و تاثیر آن بر استبدادستیزی تاکید بسیار داشت. (بی‌تا: ۲۱)

او معتقد به یادگیری اصول و قواعد نوین علمی و مهارت کامل در هر زمینه‌ای، اعتماد به علوم نوین و رهایی از قید و بندهای قدیمی بود و از پیشگامان ترویج نوجویی، نوآوری و پژوهش در زمینه علوم و فنون و هنر در دوران معاصر ایران به شمار می‌رفت. (فرصت شیرازی ۱۳۱۶ق، ج ۱: ۱۸۳ و ۱۸۴ و ۱۰۶)

رهایی از جهل و نادانی دیگر راه حل فرصت برای زدودن استبداد بود و در این زمینه عقاید سیدجمال را که انعکاسی از اعتقادات خودش می‌باشد، بیان می‌کند:

بسیاری از عوام به دلیل جهل و نادانی که در آن غوطه می‌خورند، حتی افتخار هم دارند که ریسمان ستم و جور مستبد به گردن آنها باشد و به هر طرف که میل دارد آنها را بگرداند. در حالی که اگر علم حقوق را خوانده باشند و معنی عزت نفس و شرف را بدانند و وظیفه خود را در حریت و آزادی بشناسند و به مقتضای حقوق خود عمل نمایند، البته که زنجیر اسارت و استبداد را پاره خواهند کرد. (فرصت شیرازی، بی تا: ۲۱)

او معتقد بود که مردم، بدبختی و زیر بار ظلم بودن و استبداد را به عنوان سرنوشتی از پیش تعیین شده پذیرفته‌اند و به همین دلیل حاضر به رها کردن خود از این بار سنگین نیستند و تا وقتی که جهل و نادانی وجود دارد، این جریان همچنان پابرجاست.

لزوم وجود قانون در جامعه، یکی دیگر از راه‌حل‌های فرصت جهت ترقی و زدودن استبداد بود: «... اگر چنانچه استبداد با قانون باشد بهتر است از مشروطه که قانون نداشته باشد و قوه شریعت و اجرای احکام شرع منفک از آن باشد مانند سلطنت‌های قبلی که استبداد صرف می‌بود و قانونی در کار نبود...» (فرصت الدوله شیرازی، ۱۳۳۱ق، شماره ۲۴: ۱)

در زمینه اجرای قانون و قانونگرایی، تلفیقی از نظام اندیشه‌ای محافظه کارانه و تمایل به نوگرایی او را می‌توان مشاهده نمود. او برخلاف برخی روشنفکران که خواهان براندازی سلطنت به عنوان رکن اصلی استبداد و عقب‌ماندگی در جامعه بودند، مایل به انجام چنین کاری نبود و با وجودی که به شدت به قانون اعتقاد داشت و حتی مردمی که خواهان قانون بودند را «ملت پرستان باغیرت» می‌خواند، اما می‌خواست که قانون توسط حکومتگران در جامعه اجرا شود: «از جد و جهد و کوشش‌های کارگزاران حضرت ایالت کبری که سرپنجه تدبیرش عقده‌گشای گره‌های مشکله است گویا بعضی بی‌خبرند...» (فرصت الدوله، ۱۳۳۱ق: ۱) و در جای دیگر می‌گوید: «رفتار حکام سوابق را نسبت به فرمانروایی این ایالت جدید جلیله ملت دوست و وطنخواه و کارگذاران مملکت که به حسن تدابیر علمیه و عملیه مملکتی را برای شما آراستند و شما را در مهد آسایش نساییدند ملاحظه فرمایید...» (فرصت الدوله شیرازی، ۱۳۳۱ق: ۲)

یکی دیگر از راه‌حل‌های فرصت برای رهایی از استبداد، تاسیس مجلس شورا بود. آشنایی وی با مجلس شورا و اهمیت آن نیز به دوران حشر و نشرش با سیدجمال اسدآبادی باز می‌گشت. او مجلس را مکانی محترم و مقدس و مهم می‌دانست و در سفری که به هندوستان

نحوه مواجهه فرصت الدوله شیرازی ... (معصومه مرادی و محمد علی رنجبر) ۱۳۷

داشت، به وجود مجلس شورا و تصمیمات مهمی که در آن گرفته می‌شد، اشاره کرده و تاکید می‌کند که با وجود چنین مکانی و هم چنین وجود وکلای عالم متدین بی غرض و عادل و صادق در آن، حکومت به هیچ کس تحکمی نمی‌کند مگر به انعقاد این مجلس. (فرصت الدوله ۱۳۲۲ق: ۲۵ و ۲۶ / فرصت الدوله شیرازی، ۱۳۳۱ق: ۱) وی از بزرگان و هواخواهان دولت ایران می‌خواست که به تاسیس چنین مکان مهمی همت بگمارند و بدین ترتیب زمانی که محمدعلی شاه به ستوه آمده بود و با مجلسیان از در دشمنی وارد شد و به مجلس حمله کرد و سپس بر آنجا مسلط گردید، از اینکه وسایل موجود در مجلس مقدس را به کلی نابود کردند گلايه کرد و به حال مشروطه خواهان بزرگی که در این مجلس حضور داشتند و مجبور به فرار گردیدند دل سوزاند. او همچنین از افتتاح دوباره مجلس بدست احمدشاه قاجار خوشحال بود و به همین دلیل شاه قاجار را ستایش نمود. (فرصت الدوله، ۱۳۲۲ق: ۲۸ و ۲۹ / بی تا: ۱۱۵ و ۱۲۵) یکی دیگر از راه حل های فرصت، آزادی و برابری تمام انسانها است. او آزادی را اینگونه تعریف می کند:

مراد از آزادی نه مطلق العنانی است و نه خارج از آداب و قوانین انسانیت بودن است. بلکه آزادی قطع علائق از نادانیت و رعایت حقوق و به جای آوردن تکالیف انسانیت بدون قیودات عارضیه هم چنین حریت و آزادی ترویج افکار حکیمانه است از علما و حکما و القای سخنان حقه بدون ملاحظه .... (فرصت الدوله شیرازی، ۱۳۳۱ق: ۱)

«... آزادی هرزه درانی و خود رانی نیست لهذا بنای تمام احکام الهی و شرایع انبیاء علیهم السلام بر حریت و آزادیست. یعنی آزادی از خلاف از بی قانونی...» (فرصت الدوله شیرازی، ۱۳۳۱ق: ۲)

راه حل دیگر فرصت، باسواد شدن مردم و تاسیس مدارس به سبک جدید بود. او بر اهمیت تاسیس چنین مکانی و تدریس علوم جدید و کتابهای علمی جهت رشد و آگاهی و پیشرفت جامعه تاکید داشت. (بی تا: ۲۵ / فرصت شیرازی ۱۳۱۶ق، ج ۱: ۱۷۷ و ۱۸۰) فرصت تاسیس مدرسه را تنها در پایتخت ضروری نمی دانست، بلکه معتقد بود زمانی که این امر در سراسر کشور رواج یابد، سودمند خواهد بود و موجب نیکبختی مردم و رهایی از استبداد می شود. وی رواج این اندیشه ترقی خواهانه را در سایه لطف و مرحمت پادشاه معارف پرور و ترقی خواه قاجار و وزیر دل آگاه به ترقیات گوناگون او می دانست و باز هم تلاش می کرد تا ارتباطی میان سنت و مدرنیته برقرار کند. (همان: ۱۸۰)

فرصت‌الدوله در اواخر ربیع‌الثانی سال ۱۳۲۶ق. به ریاست معارف (فرهنگ) فارس انتخاب شد. وی در دورانی که این سمت را بر عهده داشت، در تلاش بود به بهترین وجه معارف فارس را به سبک جدید سر و سامان دهد. (فرصت‌الدوله، ۱۳۴۵: ۹/ بی تا: ۱۱۴) از جمله اقدامات نوگرایانه‌اش در این دوران، احداث تعداد زیادی مدرسه به سبک جدید در شیراز همچون مدرسه شعاعیه و برخی نقاط فارس و حتی ایجاد مدرسه سیار در میان برخی عشایر و ایلات بود و تا آن وقت هیچ مدرسه‌ای به صورت قانونی در شیراز و فارس وجود نداشت. فرصت به تدریج مردم را با قوانین معارف و لزوم تشکیل مدارس به سبک جدید آشنا نمود (همان: ۱۱۸ و ۱۲۰)؛ از این رو او را می‌توان نخستین بانی مدارس نوین در شیراز و فارس محسوب داشت و این موضوع نشان دهنده گرایش او به مشروطه و نوگرایی است.

فرصت‌الدوله در ارائه راه‌حل‌های خود نیز سعی کرده که جانب احتیاط را رعایت نماید و اگر جایی مثلا خواهان زدودن استبداد است؛ منظور خود را کاملا روشن می‌سازد که این به معنای از بین رفتن سلطنت نیست. فرصت برخلاف روشنفکران تندرو آن زمان، راه‌حل‌های خود را به طور کلی بیان می‌کرد و وارد جزئیاتی که اندیشه‌های او را از حالت میانه‌روی و اعتدال خارج سازد، نمی‌شد. زیرا نمی‌خواست مورد سوءظن دستگاه حاکمه و همچنین علما و روحانیون و به طور کلی سنت‌گرایان قرار گیرد.

بنابراین، هر چند راه‌حل‌های فرصت با دیگر روشنفکران تفاوت چندانی ندارد و تقریبا همه اندیشمندان آن دوران، خواهان این اصلاحات کم و بیش بودند، اما او جزء روشنفکران میانه روی بود که همه چیز در راستای پیوند میان اسلام و تجدد پیش رود. به همین دلیل است که تقریبا همه جا تلاش می‌کرد تا از میان مفاهیم دین و آموزه‌های اسلام مدد بگیرد. البته او گاهی نیز با صراحت بیان می‌کند که در جامعه باید قانون وجود داشته باشد و ملتی که قانون ندارد هیچ چیز نخواهد داشت و یا بر اهمیت علوم جدید، آزادی و برابری انسانها که شاید در آن زمان از نظر علما و سنت‌گرایان کاملا مغایر با دین بود، تاکید می‌کند.

۶. حضور و نقش‌آفرینی فرصت‌الدوله در جریان انقلاب مشروطه

دوران انقلاب مشروطه (۱۳۲۳-۱۳۲۷ق.) نقش زیادی در شکل‌گیری و بسط نظام اندیشه‌ای فرصت‌الدوله داشت؛ زیرا او در این زمان غالبا در تهران بود و با برخی بزرگان مشروطه حشر و نشر داشت.

نحوه مواجهه فرصت الدوله شیرازی ... (معصومه مرادی و محمد علی رنجبر) ۱۳۹

رابطه فرصت در جوانی با سیدجمال، آغاز تمایل و گرایش او به روشنگری و نوگرایی و مشروطه خواهی بود. وی کاملاً خواستار تشکیل دولت مشروطه بود اما دولتی که بر اساس قانون و شرع باشد و تاکید داشت که هیچ گاه نباید از حقوق خود خواستن و رها شدن از اسارت غافل شد. (فرصت الدوله شیرازی، ۱۳۳۱ق: ۱)

با وجودی که تمایل به مشروطه خواهی کاملاً در افکار و اندیشه های فرصت آشکار است و او هرجایی از آثار خود که در مورد مشروطه خواهان سخن گفته، از طرفداران مشروطه به نیکی یاد کرده و مخالفان را اشرار می خواند، اما به این نکته نیز بارها تاکید می کند که در این دوران پر از آشوب (دوران مشروطه)، منشا هیچ کار و اغتشاشی نبوده و خود را مبرا از آشوبگران می نماید. (بی تا: ۷۱ و ۱۱۲ و ۱۱۷ و ۱۲۱)

این گونه عملکرد فرصت باعث تناقض می گردد. بالاخره او مشروطه خواه است یا با مشروطه مخالف است؟ دیوان اشعار او هرچند که پر از اشعار مدح و ثنات است، اما اشعاری نیز در آن وجود دارد که نشان دهنده نظام اندیشه ای مشروطه خواهانه فرصت است. برخی اشعار در مورد اهمیت مجلس شورا، قانون، عدل و... هستند و برخی نیز در مدح پادشاهان قاجار هم چون مظفرالدین شاه و احمدشاه به دلیل حمایت آنها از مشروطه و مجلس سروده شده است. او گاهی نیز با صراحت به انتقاد از پادشاهان قاجار در مورد تغییر رفتارشان با مشروطه خواهان و مجلسیان پرداخته و این اتفاق را عامل عقب افتادن فعالیت مشروطه خواهان می داند. وی در بیت زیر و ابیات پس از آن، احتمالاً به حمایت از مشروطه، از ابنای کشور و نامردمی های آنان و جهل و نادانی و عقب ماندگی ناله کرده است: «مردمی نیست در این کشور و مردی که کند پیشه خویش به مردی صفت مردان را...». این در حالی است که بارها بر این نکته تاکید می کرد که «مبادا گمان کنی که... حمایت از مشروطه خواهان را مقصود دارم» (همان: ۷۸ و ۱۰۱ و ۱۰۲ و ۱۱۱ و ۱۱۶ و ۱۴۴ و ۲۴۸ و ۳۲۶ / فرصت الدوله، ۱۳۳۱ق: ۲) بنابراین شاید بتوان چنین استنباط کرد که وی فردی میانه رو و طالب آرامش و حفظ جان خویش بود.

نکته دیگری که نشان دهنده روحیه محتاط و میانه روی فرصت الدوله بود، دوستی اش با مشروطه خواهان بزرگ و هم چنین درباریان و بزرگان حکومتی مخالف مشروطه بود. او از طرفی با میرزا جهانگیرخان صوراسرافیل که مخالف حکومت و مشروطه خواه بود، دوستی صمیمانه داشت و زمانی که در دوران انقلاب مشروطه در تهران بود، در خانه او اقامت کرد و مشروطه خواهان بزرگی چون سید عبدالله بهبهانی، سید محمد طباطبایی، ملک المتکلمین، حاج میرزا آقا ابراهیم تبریزی و سید محمد رضا مساوات را کاملاً می شناخت و با آنها همدل و

همفکر بود و زمانی که مشروطه‌خواهان در جریان به توپ بسته شدن مجلس فرار کردند و در خانه امین‌الدوله پنهان شدند؛ از لو رفتن آنها گلایه کرده و به حال آنها دل می‌سوزاند و از سرنوشت دیگر طرفداران بزرگ مشروطه ابراز تاسف می‌نمود و از طرف دیگر معلم شعاع‌السلطنه شاهزاده قاجار و مخالف مشروطه بود و با پادشاهان قاجار نیز رفت و آمد داشت و آنان را مدح می‌گفت. (فرصت‌الدوله، ۱۳۷۷، ج ۱: ۴۱۶ و ۴۱۹/فرصت‌الدوله، بی‌تا: ۱۰۴ و ۱۱۵ و ۱۱۶)

به علاوه او با عضویت در انجمن آدمیت^۲ که در دوران مشروطه تاسیس شده بود، با مشروطه‌خواهان بزرگی که در این انجمن عضویت داشتند، دوستی و حشر و نشر داشت. وی در کنار افراد برجسته و مشروطه‌خواهی چون محمودخان احتشام السلطنه رئیس مجلس شورای ملی و سلیمان‌میرزا اسکندری از اعضای این انجمن بود. مرام‌نامه انجمن، مردم را به انسان‌دوستی و قیام بر ضد جور و شناسایی و تشریح حقوق انسان راهنمایی می‌کرد. نکته قابل توجه این که روشنفکران عضو این انجمن به روش اعتدالی عمل می‌کردند و معتقد بودند که اعمال افراطی نه تنها به تقویت مشروطه کمکی نخواهد کرد بلکه اساس آن را نیز بر هم می‌زند و مانع از ریشه‌دار شدن آن می‌شود. (آدمیت، ۱۳۴۰، ۲۱۰/رائین، ۱۳۵۷، ج ۱، ۶۴۷)

می‌توان چنین نتیجه گرفت که چون این شیوه معتدل عملکرد انجمن آدمیت با روحیه فرصت‌سازگار بود وی را تشویق به عضویت در آن انجمن نموده بود. آنچه که جالب توجه است اینکه فرصت در هیچ یک از آثارش به این موضوع اشاره‌ای نکرده و فقط در کتاب *مختصر جغرافیای هندوستان* که حاصل سفرش به این کشور است، در مورد انجمن فراماسونری بمبئی و رفت و آمد خودش به این مکان سخن رانده است (فرصت‌الدوله ۱۳۲۲ق: ۸۳)؛ اما در مورد عضویتش در انجمن آدمیت هیچ سخنی نگفته و سندی که نشان دهنده عضویت او در این انجمن بوده، تعهدنامه‌ای است با امضای او که در کتاب *فکر آزادی* فریدون آدمیت وجود دارد (آدمیت، ۱۳۴۰: ۲۲۰) و این موضوع ذهن را مجدداً به سوی تمایلات محتاطانه فرصت و عدم آشکار شدن اندیشه‌های مدرنیته و مشروطه‌خواهانه و مصلحت‌اندیشی او سوق می‌دهد.

فرصت طی مسافرت‌هایی که به خارج از کشور از جمله هندوستان داشت، با مشاهده پیشرفت‌های این سرزمین، بیشتر پی به ضعف و ناکارآمدی و عقب‌ماندگی جامعه خود برده بود. بنابراین تلاش می‌کرد، با روشنگری و آگاهی از فواید مشروطه، آنچه را که باعث عقب‌ماندگی جامعه ایرانی می‌دانست آشکار سازد و اگرچه قلباً خواهان حکومت مشروطه بود و اعتقاد

داشت که کارگزاران مستبد و فاسد حکومت، جهل و بی خبری مردم، سوء استفاده علما و دسیسه و دست اندازی استعمار، همه این موارد باعث ضعف ایران و عامل عقب ماندگی هستند، ولی از خود حکومتگران می خواست که این مشکلات را سر و سامان بدهند و تلاش داشت که رضایت افراد مرتبط با دربار نیز جلب کند.

۷. نتیجه گیری

در دسته بندی که میان روشنفکران و نخبگان عصر قاجار بر اساس عقاید و اندیشه هایشان صورت می گیرد، می توان فرصت الدوله شیرازی را با توجه به شیوه محتاطانه ای که در بیان اندیشه هایش داشت، جزء گروه روشنفکران مصلحت جو و واقع گرا یا میانه رو قرار داد که تلاش می کرد اندیشه های مشروطه خواهانه خود را در قالب مفاهیم مأنوس دینی تنظیم کرده تا از رهگذر همراهی نخبگان سنتی، راهی به عمل و اقدام گشاید. او همواره به دنبال ارائه راه حل برای مشکلات و نابسامانی ها بود و تلاش می کرد که با تدبیر و چاره جویی، عقب ماندگی جامعه را به وضعیتی قابل قبول و مطلوب تبدیل نماید.

فرصت از آن دسته روشنفکرانی بود که می خواست حکومت از حالت استبداد خارج شده و توسط مشروطه خواهان اداره گردد. او بیشتر به دنبال ارائه راه حل برای زدودن عقب ماندگی ها و مشکلات جامعه و تدبیر و چاره جویی بود. چنین به نظر می رسد که فرصت الدوله تلاش می کرد تا با عدم طرفداری آشکارا از مشروطه - و یا اگر هم در جایی به آشکار به حمایت از مشروطه پرداخت، بلافاصله در جای دیگر به ابراز دوستی خود با پادشاه و سلطنت می پرداخت تا حکومتگران را دشمن خود نسازد. آنچه که این موضوع را بیشتر نشان می دهد، این بود که او کتاب مقالات علمی و سیاسی خود که مهمترین اثرش در زمینه نوگرایی و تمایلات مشروطه خواهی و ضد استبدادی او است و در همان دوران انقلاب مشروطه نوشته شده را به شعاع السلطنه شاهزاده مستبد قاجار که با مشروطه و آزادی خواهی مبارزه می کرد، تقدیم کرده بود. ولی با این حال فرصت الدوله روشنفکری آگاه بود و نظام اندیشه ای او رویکردی نوگرایانه داشت. او می دانست که با گیرافتادن در چارچوب سنتها نمی توان مشکلات جامعه ای که گرفتار عقب ماندگی است را حل نمود. نکته دیگر اینکه او طی سفرهایی که به خارج از کشور داشت، به خوبی می دانست که جهان در حال پیشرفت و تکامل است و دیر یا زود کشورهای همچون ایران نیز تحت تاثیر این موضوع قرار می گرفتند. اما بر این نکته نیز آگاه بود که صحبت کردن از نوگرایی بدون آگاه شدن تدریجی مردمی که در قید و بند سنت بودند، کاری بیهوده و

نا کافی است. به همین دلیل روشی محتاطانه، محافظه کارانه و اعتدالی را در پیش گرفت تا هم سنت‌گرایان و هم روشنفکران را راضی نگه دارد.

برای فهم شیوه نظر و عمل فرصت، باید به این مهم توجه داشت که او در برزخ کارگزار حکومتی و روشنفکر نوگرا قرار داشت. بعنوان کارگزار حکومت، پاسدار ثباتی بود که با مولفه‌های حفظ شرایط موجود و عدم تغییر در ساختار سیاسی و اجتماعی ایجاد شده بود و در موقعیت روشنفکر، ناچار بود جسورانه از شرایط موجود بگذرد. از این رو هم با مبانی و اصول مبتنی بر نوگرایی آشنا بود و سخن می‌گفت و هم دغدغه ثبات حکومت را داشت. گردهم‌آوردن این دو رویکرد تناقض‌ناست و اصالت روشنفکری و منطق منظومه فکری فرصت را دچار تزلزل می‌کند، امری که عارضه جریانی از روشنفکران کارگزار این دوران است.

پی‌نوشت‌ها

۱. فرصت در سال ۱۳۰۳ ق. و در حالی که ۳۲ سال داشت، به قصد رفتن به عتبات عالیات از شیراز خارج شد و مدتی در بوشهر توقف نمود. زمانی که در این شهر اقامت داشت، روزی به منزل حاجی احمدخان از اعیان شهر رفت و در این جا بود که با سیدجمال اسدآبادی آشنا شد.

۲. جامع آدمیت یکی از تشکیلات و مجامع مطرح و شایان توجه دوره مشروطه بود که در دوره مظفردالدین شاه به وجود آمد و به دلیل برخورداری از مرام و فلسفه سیاسی مشخص، حلقه و مرحله مهمی در تکوین و تولد فعالیت‌ها و تشکیلات حزبی در ایران به شمار می‌آید. (آدمیت، ۱۳۴۰: ۲۰۶) مجمع آدمیت را می‌توان دنباله فراموشخانه ملک‌خان به حساب آورد که در دوره ناصرالدین‌شاه تشکیل شد؛ زیرا مرامنامه آن، اصول آدمیت نوشته ملک‌خان و کتابچه حقوق اساسی افراد تالیف او بود؛ به همین دلیل آن را فراموشخانه سوم نیز می‌گویند. این مجمع یک سازمان مستقل بود و هیات مدیره مشخص و تشکیلات جداگانه نسبتاً وسیعی داشت و در دوران پس از مشروطه، توسط ۱۲ نفر از طرفداران ملک‌خان و به ریاست میرزا عباسقلی خان آدمیت تشکیل شد. در این سازمان نزدیک به ۳۵۰ نفر از رجال و سرشناسان از جمله فرصت شیرازی عضویت داشتند. (ورهرام، ۱۳۸۵: ۵۶۵/۵۶۵، راین، ۱۳۵۵: ۵۷ و ۵۹ و ۱۶۱)

کتاب‌نامه

آدمیت، فریدون (۱۳۴۰)، *فکر آزادی و مقدمه نهضت مشروطیت*، تهران: انتشارات سخن.
راین، اسماعیل (۱۳۵۵)، *انجمن‌های سری در انقلاب مشروطیت ایران*، چ ۲، بی‌جا: سازمان چاپ و انتشارات جاویدان.

راین، اسماعیل (۱۳۵۷)، *فراموشخانه و فراماسونری در ایران*، چ ۱، تهران: امیرکبیر.

نحوه مواجهه فرصت الدوله شیرازی ... (معصومه مرادی و محمد علی رنجبر) ۱۴۳

- سلیمانی، قهرمان (اسفند ۱۳۹۲). کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، تهران: خانه کتاب.
- فرصت الدوله شیرازی، میرزامحمدنصیر (بی تا)، *دیوان فرصت*، مقدمه و تصحیح و حواشی و فهرست از علی زرین قلم؛ تهران: انتشارات کتابفروشی سیروس.
- فرصت الدوله شیرازی، میرزامحمدنصیر (۱۳۱۶ق)، *مقالات علمی و سیاسی*، ج ۱؛ انتشارات بمبئی.
- فرصت الدوله شیرازی (۱۳۲۲ق). *اشکال المیزان*. بمبئی: چاپخانه سپهر مطلع ناصری.
- فرصت الدوله شیرازی، میرزامحمدنصیر (۱۳۲۲ق)، *مختصر جغرافیای هندوستان*، نسخه خطی، بمبئی: چاپخانه سپهر.
- فرصت الدوله شیرازی، میرزامحمدنصیر (۱۳۵۳ق)، *آثار عجم*، بمبئی: مطبع نادری.
- فرصت الدوله شیرازی، میرزامحمدنصیر (۱۳۴۵)، *بحورالاحیان*، با مقدمه و شرح زندگی و فهرست و تصحیح علی زرین قلم، بی جا: چاپخانه ارژنگ.
- فرصت الدوله شیرازی، میرزامحمدنصیر (۱۳۷۷)، *آثار عجم*، تصحیح و تحشیه از منصور رستگار فسایی، جلد ۲ و ۱، تهران: موسسه انتشارات امیرکبیر.
- فرصت الدوله شیرازی، میرزامحمدنصیر (۱۳۳۱ق)، -----، در: *روزنامه فارس*، شیراز: روزنامه فارس.
- فرصت الدوله شیرازی، میرزا محمد نصیر (۱۳۳۱ق)، .....، در: *روزنامه فارس*، شیراز: روزنامه فارس.
- فرصت الدوله شیرازی، میرزا محمد نصیر (۱۳۳۱ق)، «نصیحت»، در: *روزنامه فارس*، شیراز: روزنامه فارس.
- فرصت الدوله شیرازی، میرزا محمد نصیر (۱۳۳۱ق)، «بقیه از شماره قبل»، در: *روزنامه فارس*، شیراز: روزنامه فارس.
- فرصت الدوله شیرازی، میرزا محمد نصیر (۱۳۳۱ق)، «بقیه از شماره قبل»، در: *روزنامه فارس*، شیراز: روزنامه فارس.
- فرصت الدوله شیرازی، میرزا محمد نصیر (۱۳۳۱ق)، «بقیه از شماره قبل»، در: *روزنامه فارس*، شیراز: روزنامه فارس.
- فرصت الدوله شیرازی، میرزا محمد نصیر (۱۳۳۱ق)، .....، در: *روزنامه فارس*، شیراز: روزنامه فارس.
- فرصت الدوله شیرازی، میرزا محمد نصیر (۱۳۳۱ق)، .....، در: *روزنامه فارس*، شیراز: روزنامه فارس.
- فرصت الدوله شیرازی، میرزامحمدنصیر (۱۳۳۱ق)، «العاده كالطبیعه الثانيه»، در: *روزنامه فارس*، شیراز: روزنامه فارس.
- فرصت الدوله شیرازی، میرزا محمد نصیر (۱۳۳۱ق)، .....، در: *روزنامه فارس*، شیراز: روزنامه فارس.
- فرصت الدوله شیرازی، میرزامحمدنصیر (۱۳۳۱ق)، «اخبار داخله»، در: *روزنامه فارس*، شیراز: روزنامه فارس.
- فرصت الدوله شیرازی، میرزامحمدنصیر (۱۳۳۱ق)، «خبر الامور اوسطها»، در: *روزنامه فارس*، شیراز: روزنامه فارس.

۱۴۴ جستارهای تاریخی، سال ۱۵، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۳

قدیمی قیداری، عباس (۱۳۹۰)، سیدجمال الدین اسدآبادی و رویکردهای تازه تر به تاریخ و تاریخ نویسی. فصل نامه علمی-پژوهشی پژوهش نامه های تاریخ اسلام. سال اول. تهران: انجمن ایرانی تاریخ اسلام. کشاورز بیضایی، م. و معینی، ر. (۱۳۹۹). بینش و روش در تاریخ نگاری فرصت الدوله شیرازی. فصلنامه پژوهش های ایرانشناسی، تهران: دانشگاه تهران.

ورهرام، غلامرضا (۱۳۸۵)؛ نظام سیاسی و سازمان های اجتماعی ایران در عصر قاجار، تهران: انتشارات معین.

Adamiyat, Fereydon (1340). *The idea of freedom and the introduction of the constitutional movement*. Tehran: sokhan In Persian.

Raean, Esmail (1355). *Secret societies in the constitutional revolution*. Tehtan: Javidan.

Raean, Esmail (1357). *Oblivion and Freemasonry in Iran*. Tehran: Amirkabir

Soleymani, Ghahraman (Esfand 92). "Renovated version of the scientific and political articles of Fasal al-Doulah Shirazi". *Moon Book of history and geography*. Tehran: Khaney ketab. Forsat al-Dawlah Shirazi. (No date). *Divan*. by effort: Ali Zarin Ghalam. Tehran: Siros

Forsat al-Dawlah Shirazi. (1316). *Political and science articles*. Mumbai: No publications.

Forsat al-Dawlah Shirazi. (1322). *Ashkal Alam*. Mumbai: Sepehr Naseri

Forsat al-Dawlah Shirazi (1322). *Brief geography of India*. . Mumbai: Sepehr Naseri.

Forsat al-Dawlah Shirazi. (1353). *Asaar Al Ajam*. Mumbai: Naderi.

Forsat al-Dawlah Shirazi (1345). *Bohor Al Alhan*. by effort: Ali Zarin Ghalam. No place of publication: Arzhang.

Forsat al-Dawlah Shirazi. (1377). *Asaar Al Ajam*. by effort : Mansour Rastegar Fasaii. Vol : 1, 2. Tehran: Amir kabir.

Fars, No. 11, Thursday, 5 Shaban 1331, P. 1; No. 12, Thursday, 12 Shaban 1331, P. 1; No. 16, Thursday, 11 Ramadan 1331, P. 4 No. 18, Thursday, 25 Ramadan 1331, P. 2; No. 18, Thursday, 25 Ramadan 1331, P. 2; No. 20, Thursday, 9 Shavval 1331, P. 1; No. ۲۳, Thursday, Dhu'l-qa'dah 1331, P. 1-2; No. ۲4, Thursday, 8 Dhu'l-qa'dah 1331, P. 1; No. ۲5, Thursday, 15 Dhu'l-qa'dah 1331, P. 1; No. 30, Thursday, 20 Dhu'l-qa'dah 1331, P. 1-2

Ghadimi Gheydari, Abbas (1390). *Seyed Jamaluddin Asadabadi and newer approaches to history and history writing*. Islamic history research . Tehran: Iranian Society of Islamic History.

Keshavarz Beyzaai, Moieni, R (1399) *Insights and methods in the historiography of Forsat al-Dawlah Shirazi*. Tehran: Tehran university.

Varahram, Gholamreza. (1385). *Iran's political system and social organizations in the Qajar period*. Tehran: Moien.